Було ще поночі, і жінка, що лежала обік нього, не бачила його обличчя, тим витерпіти все те було легше. Ось уже з годину вона говорила без угаву, і йому можна було лишень час од часу докидати: "Еге", або: "Еге, звісно", чи: "Авжеж, правда". Вона, та жінка, що лежала обік нього, була йому дружина, одначе як він про неї думав, то завше звав її подумки: "ця жінка". Вона була навіть гарна, траплялися люди, що накидали оком на неї, і він слушно міг би ревнувати, але він не ревнував; він тішився, що темнота ховала від нього її лице, даючи йому змогу розпростати м'язи власного обличчя. Бо йому найтяжче було цілу днину, аж до смерку, ходити з нап'ятою машкарою, а він за дня все мусив її носити.

— Якщо Улі провалиться,— правила жінка,— це буде просто катастрофа. Марі цього не витримає, ти ж бо знаєш, скільки їй довелося зазнати лиха. Правда ж?

— Авжеж, правда,— обізвався він,— я знаю.

— Вона жила за сухим хлібом, вона... мені просто не береться голови, як вона все те перетривала — їй тижнями доводилося спати на голому ліжку, а коли в неї знайшовся Улі, про Бріха ще не було ні чутки, ні звістки. Якщо хлопець не складе вступних екзаменів, то я не знаю, що буде. Еге ж?

— Еге, звісно,— сказав він.

— Гляди ж, щоб побачив хлопчика, ще заки він увійде до класу, де складатимуть екзамен, і сказав йому якесь приязне слово. Зробиш, що зможеш, еге ж?

— Еге,— промовив він.

Тридцять років тому, одного весняного дня, він сам прийшов у місто складати екзамен до гімназії. Вечірнє сонце вичервонило своїм промінням вулицю, де жила його тітка, і одинадцятирічному хлоп'яті видалося, ніби хтось понасипав усюди по дахах жару, а в тисячі вікон повставляв розпечені бляшані клапті.

Згодом, коли вони сиділи при вечері, вікна непримітно повилися в зеленаві номерки — лиш на тих півгодини, поки господині ніяк не розважать, чи не треба ще світити світло. І тітка довго не могла розважити; коли ж вона нарешті таки повернула вимикач, то наче дала знак усій решті жінок: із сотень вікон ураз сяйнули жовті пучки світла, заганяючись у зеленаві померки; світляні цятки зринули в пітьмі ночі, мов які тверді плоди, всипані довгими жовтими колючками.

— Чи ти ж не провалишся? — спитала тітка, а дядько, сидячи з газетою в руці біля вікна, похитав головою, ніби мав таке питання собі за образу.

Потому тітка послала хлоп'яті на лаві у кухні, поклавши на спід ватяну ковдру, дядько одступив йому свою перину, а тітка принесла подушку.

— Нічого, хутко в тебе тут буде своє ліжко,— сказала вона.— А тепер спи, дитино. На добраніч.

— На добраніч,— мовив він, і тітка загасила світло й подалась до спальні.

Дядько залишився в кухні, немов щось навпомацки шукаючи; руки його ніби ненавмисне торкнулися хлопчикового обличчя, одразу ж прудко майнули до підвіконня, і знову повернулися назад і перебігли хлопчикові по виду — руки, що пропахли щавою і шелаком.

Дядькова несміливість, мов оливо, зависла в кухні, і він, так і не сказавши того, що хотів, і собі побрався в спальню.

"Ні, я не провалюся",— подумав хлопчик, зоставшись на самоті, і йому уявилась мати, як вона десь дома сидить із плетивом побіля грубки і як час од часу, склавши руки на колінах, шепче ревної молитви святому, що його шанує,— Юді Тадеєві, чи, може, йому, селянському хлопчикові, що подався в місто, до гімназії, більше пасує на заступника дона Боско?

— Буває таке, до чого просто не можна допускати,— провадила жінка, що лежала обік нього.

І тим, що вона неначе дожидала відповіді, він утомлено промовив:

— Так.

І з відчаєм завважив, що вже почало світати,— надходив день, несучи йому найтяжчу з його повинностей — носити машкару.

"Атож,— подумав він,— у житті занадто часто буває таке, до чого не можна допускати".

Тоді, перед тридцятьма роками, лежачи на лаві в темній кухні, він був такий певний себе; йому думалося, яку дадуть на екзамені задачу, який твір, і він був певен, що все скінчиться щасливо. Твір, не інакше, буде зватися: "Незабутній випадок із мого життя", і він твердо знав, про що писатиме,— про те, як вони були в тому домі, куди взяли дядьки Томаса; там у приймальні стояли стільці в зелену й білу смужку і там вони бачилися з дядьком Томасом, який, хоч що б йому казали, на все відповідав однією фразою:

— Якби ж то на цім світі була справедливість.

— Я тобі виплела такий ловкий червоний светр,— казала його мати, — тобі ж червоне завше було до вподоби.

— Якби ж то на цім світі була справедливість...

Балакалося за погоду, за корови й трохи за політику,— а Томас на все казав лиш одне:

— Якби ж то на цім світі була справедливість.

А згодом, коли вони брались коридором із зеленими стінами, хлопчик завважив худого чоловіка з понурими плечима, що стояв біля вікна й німо дивився в сад.

Коли вони були вже перед брамою, до них приступив якийсь дуже делікатний, привітний чоловік і з усміхом сказав:

— Не забувайте, пані, що до мене треба казати "Ваша величносте".

І мати стиха проказала чоловікові:

— Ваша величносте.

Як вони вже стояли біля зупинки трамваю, хлопець іще раз озирнувся на той зелений будинок, захований помежи дерев, углядів чоловіка з понурими плечима край вікна, і через сад до них долинув сміх — так, ніби хто тупими ножицями краяв бляху.

— Твоя кава вистигне,— мовила жінка, що була йому дружиною.— Та з'їж-бо хоч що-небудь.

Він підніс до рота філіжанку й щось із'їв.

— Я знаю,— вела жінка, кладучи йому на плече руку,—я знаю, ти знову б'єшся над своєю справедливістю, та хіба ж несправедливо трохи помогти дитині? Улі ж тобі до вподоби?

— Так,— сказав він, і сказав цього разу щиро: йому подобався Улі, тендітний, завше приязний і на свій лад розумний хлопчик; але вчитися в гімназії йому буде мука. Навіть із репетитором, навіть коли щодня його буде підохочувати марнославна мати, за найбільшої його старанності і за всілякого йому сприяння, він завше буде тільки посередній учень. Цілий свій вік він муситиме знемагати під тягарем таких обов'язків, яких не годен буде виконати.

— Ти мені обіцяєшся зробити щось для Улі, так?

— Так,— сказав він,— я щось зроблю для нього.

Він поцілував гарне обличчя своєї дружини і вийшов з дому. Він ішов звільна, тримаючи в роті сигарету, і, скинувши з обличчя машкару, упивався полегкістю від того, що не почував на ньому робленого виразу. Він роздивлявся своє обличчя у вітрину крамниці хутра; між сірим тюленячим і смугастим тигровим хутром, на чорнім оксамиті, що ним була вислана вітрина, відбивався блідий, одутлий вид людини, якій перейшло за сорок,— вид скептика чи, може, й циніка; його обснував біластий дим із сигарети.

Альфред, його приятель, що рік як помер, не раз казав:

— Ти ніколи не побореш у собі того, що я б назвав ressentiment[1], та й узагалі, все, що ти робиш, занадто перейняте емоціями.

Альфред казав це з найкращими намірами, і, може, навіть за тим, що він говорив, стояла якась правда, тільки що словами правди ніколи не вимовиш, а слово ressentiment до того ж було одне з найдешевших, найзручніших слів.

Тоді, перед тридцятьма роками, на лаві в тітчиній кухні він думав, що такого твору, окрім нього, ніхто не напише, бо пі з ким не могло трапитись такої незвичайної пригоди; перед тим, як заснути, він думав і про інше: отут, на цій лаві, йому доведеться спати цілих дев'ять років, коло цього столу він дев'ять років готуватиме уроки, і весь той нескінченно довгий час його мати дома сидітиме біля грубки, плестиме й шептатиме молитву. Він чув, як у кімнаті побіч балакали дядько й тітка, але з усього того він розчув тільки своє іменння — Данієль. Виходить, річ була за нього, і хоч хлопець не чув, що вони говорили, проте певен був, що могли говорити тільки гарне. Вони любили його, своїх дітей у них не було. І раптом його пойняв страх. "Років за два,— пригнічено подумав він,— ця лава буде мені закоротка — де ж я тоді спатиму?" Хвилин із скільки його дуже непокоїла ця гадка, та далі він роздумався: два роки — то такий страшенно довгий час, велика темрява, що буде прояснюватись день по дневі; і враз він сам пірнув у часточку тієї темряви — ніч перед завтрашнім екзаменом; вві сні йому все бачилась картина, що висіла в кухні між буфетом і вікном: чоловіки з суворими обличчями з'юрмилися перед ворітьми фабрики, і один держить у руці роздерте червоне знамено.

Уві сні хлопчик легко прочитав унизу слово, що його був насилу одгадав у хатнім присмерку наяві: "Страйк".

Він одірвався од свого блідого виду, відбитого у вітрині, що проникливо зорив на нього з-межи сірої тюленячої й смугастої тигрової шкури, ніби виведений сріблом на чорному тлі,— одірвався неохоче, бо добачав за ним вид того хлоп'яти, яким він був перед тридцятьма роками.

— Страйк? — сказав йому тринадцять років опісля шкільний інспектор.— На вашу думку, учням старших класів можна дати твір на тему "Страйк"?

Він не дав учням твору на ту тему, та й картина вже тоді, 1934 року, давно не висіла в дядьковій кухні. Можна було ще, правда, піти до

лікарні навідати дядька Томаса, запалити сигарету і, сидячи на стільці в зелену й білу смужку, слухати, як дядько ніби одмовляє тією своєю фразою на скаргу, чутну тільки йому самому; дядько завше сидів, пильно слухаючи, але слухав не те, що йому говорили відвідувачі,— він наслухав тужливу скаргу невидного хору, схованого поза лаштунками світу, хору, що виводив сумний псалом, на який могла бути тільки одна відповідь — відповідь дядька Томаса:

— Якби ж то на цім світі була справедливість!

Той чоловік, що все стояв біля вікна й дивився в сад, одного разу проліз поміж віконними гратами,— такий він зробився худий,— і викинувся вділ; його бляшаний сміх слідом за ним упав згори і, розбившись, завмер навіки. Але "його величність" іще жив, і Гемке ніколи не минав нагоди підійти до нього й з усміхом промовити: "Ваша величносте".

— Отаких типів не бере ніщо,— казав до Гемке санітар.— Цього сплоха не вхопить.

Але через сім років після того "його величності" не стало; не було вже й Томаса на світі, їх запагубили, й хор, схований поза лаштунками світу, надарма виводив свою жалісливу скаргу, надарма дожидав відповіді, яку міг йому дати тільки Томас.

Гемке повернув на вулицю, де була школа, і злякався, побачивши, як багато там зібралося вступників. Вони громадками стояли всюди укупі з батьками й матерями, і всіх їх захопило те несправжнє, нервозне пожвавлення, що, наче яка слабість, опадає людей перед екзаменами: обличчя матерів, немов косметика, позначив одчайдушний страх, а обличчя батьків — роблена байдужість.

Та Гемке в око впав хлопчина, що сидів сам собі, одсторонь від інших, на ганку розбитого будинку. Він зупинився, зляканий, чуючи, як його всього, наче вода губку, просяк страх.

"Пильнуйся,— подумки шепнув він сам до себе,— бо інакше як стій опинишся в тому домі, де був дядько Томас, і, може, будеш навіть промовляти його фразу..."

Те хлопченя, отам на ганку, так страшенно нагадало йому самого себе, яким він був перед тридцятьма роками, що йому нараз видалось, ніби ті роки в одну мить злетіли з нього, наче порох, зметений із пам'ятника.

Гомін, сміх... сонце залило мокрі покрівлі, де щойно потанув сніг; позоставався він ще тільки в затінку межи руїнами.

Тоді дядько привів його сюди дуже зарані; вони добиралися трамваєм, проїхали через міст і за цілу дорогу не зронили ні слівця.

"Сором'язливість,— думав він, дивлячись на чорні хлопцеві панчохи, — це хвороба, яку треба лікувати, як коклюш".

Сором'язливість дядька і його самого тоді не давала їм одітхнути. З червоним шарфом довкруг шиї, з пляшкою кави, що стриміла з правої кишені піджака, дядько мовчки стояв біля нього на безлюдній міській вулиці, а тоді разом, щось пробелькотівши за "роботу", хутко зник,— і він, зоставшись сам, сів на якомусь ганку; повз нього котилися візки з зеленішою, промайнув пекарчук із булочками в кошику, а якась дівчина підходила з бідоном молока попід будинки, лишаючи по собі мов підсинений слід з молока; будинки видались йому тоді такі розкішні, в декотрих з них ніби ніхто не жив; іще й тепер на руйновищах було видно жовту фарбу, що здалася йому тоді така шляхетна.

— Доброго ранку, пане директоре! — сказав хтось, минаючи його, і він машинально кивнув головою, не примітивши, кому саме,— в голові йому майнуло, що колега, увійшовши до будинку, скаже іншим:

— Старий наш знову витає в хмарах...

"Щось одне з трьох переді мною,— думалось йому: — я можу здитинитись, обернутись на оте хлоп'я, що сидить там на ганку, можу лишитися чоловіком із блідим одутлим обличчям чи заступити місце дядька Томаса". Найнепринадніша була можливість зостатися самим собою і до кінця нести важкий тягар — ходити з машкарою на обличчі; не дуже вабила й можливість знов зробитися хлопчиком, сидіти коло столу в кухні, глитати книжки — книжки, які він любив і заразом ненавидів, просто їв їх; щотижня виборювати собі папір — чернетки, які він списував усякими нотатками, обчисленнями, начерками творів; усе це забирало тридцять пфенігів щотижня, і за них щоразу треба було вести боротьбу, аж поки вчителеві спало на думку дати йому хтозна-колишні зошити, що лежали в шкільному льоху, щоб він повиривав звідтіля чисті аркуші; та він повиривав і ті, що були списані з одного боку, і позшивав їх собі дома чорними нитками в грубі зшитки — він і досі посилав квітки в село на могилу того вчителя.

"Ніхто ніколи не довідався,— думалося йому,— у віщо мені все це стало, жодна людина, крім, хіба, Альфреда, та Альфред хотів убгати все в одне нікчемне слово ressentiment.

Дарма знімати про це мову, дарма щось комусь розтлумачувати, і найменше здатна зрозуміти щось вона, жінка з гарним обличчям, яка щоночі лежить обіч мене в ліжку".

Він іще кілька секунд вагався, весь поринувши в минуле; найкраще було б опинитися на дядьковому Томасовім місці і повсякчас давати одним одну відповідь на сумну скаргу, що її виводив хор, схований за лаштунками нашого світу.

Тільки не стати тією дитиною: це надто тяжко. Який би ще хлопчина згодився тепер одягти чорні панчохи? Компромісне рішення було зостатись чоловіком з блідим одутлим лицем, а він завжди вибирав компромісні рішення.

Він приступив до хлопця ближче, і коли його тінь упала на малого, той звів очі й злякано зирнув на нього.

— Як ти звешся? — спитав Гемке.

Хлопчик прудко став на рівні ноги і, почервонівши на виду, промовив:

— Вієрцок.

— Будь ласка, скажи по буквах,— мовив Гемке і вийняв записника.

Малий поволі проказав по буквах:

— В-і-є-р-ц-о-к.

— Звідки ти приїхав?

— З Волерсгайму,— одказав малий.

"Дяка богові,— подумав Гемке,— не з мого села, і прізвище в нього не моє, а він простісінько міг виявитись сином кого з моїх багатьох братів у перших".

— А де ти тут у місті житимеш?

— У тітки,— сказав Вієрцок.

— Гаразд,— вимовив Гемке,— ти складеш екзамени, я певен. У тебе, мабуть же, гарні оцінки й добра характеристика?

— Еге, в мене завжди були гарні оцінки.

— Не бійся,— сказав Гемке,— все буде гаразд... Ти...— він затнувся, бо те, що Альфред визначав як емоції й ressentiment, здушило йому горлянку.— Гляди, не застудися, каміння холодне,— тихо скінчив він і, рвучко повернувшись, подався до школи через житло сторожа, бо не хотів дорогою здибати Улі з його матір'ю.

Він став біля вікна у вестибюлі, ще раз крадькома виглянув з-поза фіранки на дітей з батьками там, на вулиці, і, як завше в день екзаменів, йому зробилося тоскно. З облич цих десятилітніх дітей він ніби вже тепер вичитував їхнє сумне майбутнє. Вони юрмились перед шкільною брамою, немов отара під повіткою. Десь, може, двоє-троє з усіх цих сімдесяти дітей сягнуть над посередній рівень, а решта цілий вік лишатиметься на другому плані. "Я весь просяк Альфредовим цинізмом",— подумав він і, ніби шукаючи допомоги, зирнув на малого Вієрцока, що все-таки знову сів на ганок і нерушно сидів, понуривши голову...

"Я тоді добре застудився,— думав Гемке.— Ця дитина мусить скласти, хоч би мені... хоч би мені... хоч би мені — що?

Ressentiment і емоції, любий мій Альфреде,— це не такі слова, щоб ними вимовити те, чим я перейнятий".

Він увійшов до вчительської, привітався з колегами, що чекали на нього, і сказав до швейцара, що допоміг йому роздягтися з пальта:

— Час пускати дітей.

З облич колег він бачив, яка чудна була їм його поведінка. "Може, я простояв під школою яких півгодини, видивляючись на малого Вієрцока",— подумав він і злякано поглянув на годинника, але було ще лиш чотири хвилини по восьмій.

— Панове,— голосно промовив він,— не забувайте, що екзамен, який сьогодні складають вам діти, для декого з них далеко більше важить і матиме глибші наслідки, ніж для декого з нас захист дисертації через п'ятнадцять років.

Усі сподівалися, що він скаже ще щось, а ті, хто його знав, чекали слова, яке він казав при кожній нагоді,— слова "справедливість". Та він не сказав більш нічого, а тільки, звернувшись до одного з колег, стиха запитав:

— Яка тема твору?

— Незабутній випадок.

Гемке зостався в учительській сам.

Його острах тоді, що через два роки лава в кухні стане йому закоротка, виявився марний, бо він не склав екзамену, дарма що тема твору звалася "Незабутній випадок". Він був певний себе аж до тієї миті, коли вони ввійшли в школу, але щойно переступив її поріг, певність ураз розтанула.

Він хотів узятися до твору, але марно силкувався вчепитися за дядька Томаса. Томас раптом став йому дуже близький, занадто близький, щоб писати про нього твір; він написав заголовок: "Незабутній випадок", вивів під ним: "Якби ж то на цьому світі була справедливість" і в слові "справедливість" написав замість "е" — "і", бо він ніби колись щось чув, що всі слова походять від одного кореня, і йому видалося, що коренем слова "справедливість" є слово "відплата".

Треба було понад десять років, щоб, думаючи про справедливість, одвикнути тут же таки згадувати про відплату.

Найтяжчий із тих десяти років був перший рік по невдалім екзамені: ті, від кого він ішов у інший світ, той світ, що тільки видавався кращим, могли бути не менш жорстокі, як ті, що нічого не знали й не підозрювали такого, як він, ті, кого батько телефонним дзвінком порятував од усього того, що йому, Гемке, обернулось місяцями болю і тяжкої праці; материн усміх, потиск рук у неділю після меси, квапливо кинуте слово — така була та справедливість, що припала йому на цім світі, а та, інша, якої він завше прагнув і ніколи не міг досягнути, то була справедливість, що її так палко жадав дядько Томас; Гемке так її прагнув, що йому за це приклали прізвисько "Данієль Справедливий".

Він аж здригнувся, коли двері відчинилися і швейцар упустив матір Улі.

— Марі,— сказав він.— Що?.. Чому?..

— Данієлю,— почала вона,— я...

Та він перехопив:

— Я не маю ні хвильки часу, не маю,— промовив він шорстко і, вийшовши з учительської, подався на другий поверх. Гомін матерів, що чекали внизу, ледь долинав сюди. Гемке приступив до вікна, що виходило на подвір'я, застромив у рота сигарету, але забув закурити. "Треба було потратити тридцять років, щоб мати силу все подолати і зрозуміти, чого я хочу. Я очистив свою справедливість од відплати, я непогано заробляю, ношу на обличчі машкару, і через те багато хто гадає, ніби я досяг мети; та я ще не досяг її, я тільки тепер до неї рушаю — та вже тепер я можу скинути й викинути геть свою незворушну личину, так, як викидають капелюха, що одбув своє: у мене тепер буде інакше обличчя, може, моє власне..."

Він урятує Вієрцока від року принижень; жодна дитина в світі не повинна зазнати того, що зазнав він, жодна дитина, а надто ж ця, спіткавши яку, він ніби спіткав себе самого...

[1] Злопам'ять (франц.).